Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació
Núm. 22 (juliol-desembre, 2013), pàg. 11-31
Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana
ISSN: 1134-0258
DOI: 10.2436/20.3009.01.115

La «Gramàtica» de Salvador Puig (1770), llibre de text del Col·legi Episcopal de Barcelona

The «Gramàtica» of Salvador Puig (1770), textbook of the Episcopal School of Barcelona

Marc Antoni Adell i Cueva
marc.adell@uv.es
Universitat de València (Espanya)

Data de recepció de l'original: març de 2012
Data d'acceptació: setembre de 2012

RESUM

La present vol ser una aportació a la pedagogia i pràctica escolar de la Il·lustració, en la concepció i l'ús dels manuals o llibres de text. Es fa focalitzant l'atenció en un «promptuari» de l'època –l'episcopat del bisbe il·lustrat Josep Climent a Barcelona–, els anys setanta del segle XVIII. Es tracta de la *Gramática castellana* –en realitat un text bilingüe català/castellà– del doctor Salvador Puig, catedràtic i col·laborador estret de Climent al Col·legi Episcopal. La *Gramática* conté un valuós pròleg de l'autor, no només –valuós– pels suggeriments didàctics, quan no declaracions formals de la pedagogia del moment, sinó per la referència biogràfica a l'impulsor de l'edició: el doctor Climent i Avinent, que ja des del temps de catedràtic de filosofia tomista a l'Estudi General de València s'havia significat pel seu amor a l'estudi i als llibres. Tot i que Salvador Puig s'esforça per presentar l'edició com a modesta –«Obrita» en diu ell–, argumentant el poc de temps de què disposà per confegir-la –per les «presses» de Climent de disposar-ne– i que ben bé l'estudi gramatical de la llengua no era el que, com a catedràtic de retòrica, dominava, la *Gramática* esdevé, finalment, una publicació emblemàtica i significativa, en compliment de la pragmàtica borbònica d'oficialitat del castellà i fruit de l'esforç d'alguns –Climent entre ells– per la pervivència del català.

Paraules clau: Josep Climent, pedagogia de la Il·lustració, bilingüisme, didàctica, estudi gramatical de la llengua, pragmàtica, llengua catalana.

ABSTRACT

This is intended to be a contribution to the pedagogy and school practice of the Enlightenment, in the design and use of manuals or text books. This is carried out by focusing on a *«promptuari»* [handbook] of the time – the episcopate of the Enlightenment bishop, Josep Climent, in Barcelona –in the seventies of the 18th century. We are speaking about: *Gramática castellana* –actually a bilingual text Catalan/Spanish– by Dr Salvador Puig, professor and close collaborator with Climent, at the headquarters of the Episcopal School. *Gramática* contains a prologue by the author which is valuable, not only for its didactic suggestions or formal declarations regarding the pedagogy of the time, but also due to the bibliographic reference to the driving force behind the publication: Dr. Climent i Avinent, who had since his time as professor of Thomist philosophy at the Estudi General de València stood out for his love of study and books. Even though Salvador Puig attempts to present the publication as a modest one –«*Obrita*» [small work] he calls it– by arguing the short time he had to write it –due to the «hurry» Climent was in to have it– and the fact that the grammatical study of language was not what, as a professor of rhetoric, he mastered, *Gramática* became, finally, an emblematic and significant publication, in accordance with the Bourbon proclamation of the official status of Spanish and the effort of some –Climent included– to preserve the survival of Catalan.

Key words: Josep Climent, pedagogy of the Enlightenment, bilingualism, Didactics, grammatical study of language, Pragmatics, Catalan Language.

RESUMEN

El artículo quiere ser una aportación a la pedagogía y práctica escolar de la Ilustración, en la concepción y uso de los manuales o libros de texto. Así se focaliza la atención en un «prontuario» de la época –el episcopado del obispo ilustrado Josep Climent en Barcelona–, los años setenta del siglo xviii. Se trata de la *Gramática castellana* –en realidad un texto bilingüe catalán/castellano– del Dr. Salvador Puig, catedrático y estrecho colaborador de Climent en su Colegio Episcopal. La *Gramática* contiene un valioso prólogo del autor, valioso no sólo por las sugerencias didácticas,

cuando no declaraciones formales de la pedagogía del momento, sino por la referencia biográfica al impulsor de la edición: el Dr. Climent y Avinent, que ya desde el tiempo de catedrático de filosofía tomista en el Estudi General de València, se había significado por su amor al estudio y a los libros. Salvador Puig, a pesar de esforzarse en presentar la edición como modesta –la califica de «Obrita»–, argumentando el poco tiempo de que dispuso para redactarla –por las «prisas» de Climent en disponer de ella– y que, realmente, el estudio gramatical de la lengua no era lo que como catedrático de retórica dominaba, la *Gramática* llega a ser, finalmente, una publicación emblemática y significativa, en cumplimiento de la *Pragmática* borbónica de oficialidad del castellano y el esfuerzo de algunos –Climent entre ellos– de conservar la pervivencia del catalán.

Palabras Clave: Josep Climent, Ilustración, bilingüismo, didáctica, estudio gramatical de la lengua, Pragmática, lengua catalana.

RUDIMENTOS
DE LA
GRAMATICA CASTELLANA,
QUE POR DISPOSICION
DEL ILUSTRISIMO SEÑOR
DON JOSEF CLIMENT,
OBISPO DE BARCELONA,
DEL CONSEJO DE S. M., &c.
EN SU COLEGIO EPISCOPAL,
Y TRIDENTINO.
COMPUESTOS
POR EL Dr. SALVADOR PUIG
CON LICENCIA.

Figura 1. Portada de la primera edició (1770) de la «Gramàtica» de Salvador Puig.

1. Presentació[1]

Els llibres editats, ara que es troben amenaçats per la digitalització generalitzada imminent, ens haurien de fer pensar en la seva llarga trajectòria històrica –des de les tauletes mesopotàmiques i els papirs egipcis– com a receptacles del saber que han estat i són, i en la seua utilitat, que els féu –i encara els fa?– del tot indispensables com a transmissors dels coneixements que la humanitat ha anat consolidant i que les escoles i universitats han tramès i dinamitzat.

Això fou especialment així a l'època il·lustrada, quan aquells homes –i alguna dona– es capficaven davant les edicions recents o dels libres heretats del passat i conservats amb cura a les biblioteques, algunes incipientment públiques, altres de les institucions culturals i acadèmiques del moment –universitats especialment– i altres privades, d'algun il·lustrat «il·lustre». Tal fou el cas de Mayans, que provenia de la Biblioteca Nacional i que, retirat a Oliva, s'envoltà de llibres. Hi havia, però, a la València del moment, un canonge –el magistral– de la Seu, que havia estat catedràtic de filosofia tomista a l'Estudi General, i que passava per disposar d'una biblioteca privada de les més ben abastides –si no la més– de la ciutat: Josep Climent i Avinent.[2] I això gràcies a les quantioses despeses que hi dedicava i al subministrament que li proporcionava, des de la cort dels papes a Roma, el pare mestre Mañes, procurador general dels mercedaris, segons testimoni d'un íntim de Mayans.[3]

Hi havia els llibres de «lectura» –de totes les matèries conegudes, inclosos enciclopèdies, atles i diccionaris– i els de text, uns per als estudis superiors i uns altres per a les aules de gramàtica i llatinitat i per a les escoles de primeres lletres –i «doctrina cristiana» com se les coneixia. I Climent es familiaritzà amb un i altre tipus de llibres, com palesen la biblioteca privada, que es conserva encara en part;[4] el fet que les *Institutiones* d'Andreu Piquer –llibre de text

[1] El present estudi de la *Gramática* de Salvador Puig és degut, en bona mesura, als suggeriments i impuls del professor Alejandro Mayordomo, de la Universitat de València.

[2] De Climent hi ha una abundosa bibliografia, a la qual s'han afegit els estudis i publicacions més recents, arran de la celebració del III centenari del seu naixement (1706-2006). Vegeu també les URL: http://www.bisbecliment.uji.es/, http://marc-msblogdenmarc.blogspot.com/ i http://blogs.levante-emv.com/en-marc/.

[3] En carta de Cabrera a Mayans, de 1756, el primer es refereix al canonge Climent «*el qual tiene todas las obras de Concina i las escritas en su defensa i aviso puntual de todas las impresiones que se celebran más en Roma, por cartas del P. Maestro Mañez*». Citat per Mestre. *La Ilustración*..., pàg. 411.

[4] Garcia Llamazares i Gil Vicent ho han estudiat a: «Inventario de la biblioteca de Joseph Climent. Aproximación bibliométrica»... També León Esteban ha consultat els llibres de Climent i jo mateix vaig accedir-hi i vaig elaborar una col·lecció de fitxes bibliogràfiques, en ocasió de treballar en la meua tesi de llicenciatura en Pedagogia. Vegeu la bibliografia del final.

inicialment per a la Facultat de Medicina de València– fou redactat per l'autor a instàncies seues; la cura que tingué –ja a Barcelona– de dotar generosament la biblioteca del seu seminari, portant llibres també de València i d'arreu; la creació de la primera biblioteca pública de la ciutat i de Catalunya i l'edició de nombroses publicacions que promogué, entre les quals la que és objecte de la nostra atenció: la *Gramática castellana* de Salvador Puig.

2. Context

Els llibres, doncs, es convertien així en eines indispensables per assolir el saber i garantir-ne la transmissió a les generacions següents. I això esdevenia del tot indispensable a l'ensenyament, encara que la transmissió oral –bàsicament repetitiva– seria el centre principal de l'actuació docent. Altrament, la diferent i de vegades precària formació dels mestres demanava disposar de promptuaris on es recolzava aquell ensenyament, ja des de l'inici amb els catons, cartilles o beceroles.[5] Hi havia tot seguit els llibrets de lectura i estudi, que Climent ja albirava que calia escollir amb cura[6] i en els quals ell mateix intervingué com a autor, ja de bisbe a Barcelona, com en el cas de les *Sentències de la Sagrada Escriptura*,[7] que edità per als alumnes de les deu escoles públiques que manà obrir a la ciutat comtal.

El cas, però, que ara ens ocupa és el del seu Col·legi Episcopal i Tridentí, que fou alguna cosa més que un seminari, ja que Barcelona estava mancada d'Universitat, suprimida pel borbó, arran de l'austriacisme de tot Catalunya i la corona d'Aragó. Aleshores allà s'aixoplugaven una munió d'estudiants, part dels quals no seguirien la carrera eclesiàstica,[8] fins a l'extrem que els catedràtics

[5] Diu Revest: «de aquí que podamos sentar que el *catón* servia para aprender a leer y hasta para adquirir algún lèxico». I segueix: «aún ahora conservan nombre de catón los libros [...] para iniciar a los niños en los elementos de la lectura». Vegeu, a la bibliografia final: Revest Corzo, L. *La enseñanza en Castellón...*, pàg. 15.

[6] Això deia Climent al seu corresponsal francès l'*abbé* Clément: «Comprendo que convendra que, los niños, no aprendan a leer por el primer libro que les venga a mano». Vegeu: *Climent a Clément*. Barcelona, 5-IV-1768. Citat per Tort, F. *El Obispo de Barcelona...*, pàg. 82.

[7] Bonet i Baltà palesa que els llibres foren una de les preocupacions de la pedagogia de Climent, en referir-se al catecisme *Sentencias tretas de la Sagrada Escritura* (1769) «que respon a una necessitat formativa, quan el bisbe Climent va crear les deu escoles gratuïtes a Barcelona i, també, al repartiment de textos que prodigava, en arribar a les escoles "de minyons", amb ocasió de les visites pastorals». Vegeu, al final: Bonet i Baltà, J. *L'església catalana de la Il·lustració...*, pàg. 408.

[8] Tal fou el cas de Josep Pau Ballot, primer gramàtic de la llengua catalana, i de Salvà i Campillo, considerat fundador de la meteorologia a Catalunya, entre altres.

de Cervera es queixaven al monarca que «el Colegio del Obispo [Climent aleshores] nos quita los alumnos».[9]

A tot això s'havia promulgat la Pragmàtica[10] de 3 de juny de 1768, que no només obligava tots els súbdits dels antics regnes hispànics a conèixer el castellà, sinó que excloïa les altres llengües seculars i pròpies, com el català. Climent es trobà amb el dilema d'haver d'acatar el manament reial –tot i que confessava no saber com fer-ho–,[11] alhora que es dolia de l'exclusió del català.[12] Tot i això, el seu realisme el portà a reconèixer la «utilitat» del castellà per a la vida pública i oficial[13] i tampoc no estava disposat que els seus feligresos –que és com afectuosament i familiar anomenava els seus diocesans– es trobaren en inferioritat de condicions envers la resta de la població de les «Espanyes».

És així com, sense deixar de defensar el català en la predicació i l'ensenyament,[14] optà per un bilingüisme pràctic, fruit del qual fou l'edició d'una *Gramática castellana*, que encomanà al seu capellà, el doctor Salvador Puig,[15] antic catedràtic de Retòrica, i la d'un diccionari a tres bandes: llemosí, castellà, llatí.[16] El diccionari –com a obra major– trigaria temps a veure la llum i ell ja no hi seria, encara que el seu col·laborador i deixeble predilecte, Fèlix Amat –coautor amb altres acadèmics de l'Acadèmia de Bones Lletres– el portà,

[9] Vegeu, al final, Oriol Moncanut, A. *La enseñanza en Barcelona...*

[10] Tort la cita: «Mando que la enseñanza de primeras letras, latinidad y retórica se haga en lengua castellana… cuidando de su cumplimiento las Audiencias y Justicias… recomendándose también por mi consejo a los diocesanos, universidades y superiores regulares para su exacta observancia». Vegeu: Tort, F. *El obispo de Barcelona*…, pàg. 195.

[11] A la bibliografia del final, vegeu Campabadal i Bertran, M. *La Reial Acadèmia de Bones Lletres...*

[12] En la pastoral que encapçala la *Rethorica...* de Granada –vegeu al final–, Climent s'expressa així «Veo que en casi todas las Iglesias de mi Obispado y de este Principado se predica en lengua catalana o lemosina: en ella se enseña y aprende la doctrina Christiana y se rezan las oraciones. Y como todos sus Naturales hablan esta lengua, y no son muchos los del Pueblo que perfectamente entienden otra, comprendo que no es justo ni posible hacer una novedad».

[13] Salvador Puig, a part de la dimensió escolar, esmenta justament la utilitat d'aprendre el castellà: «para otros fines, no menos utiles».

[14] Vegeu al final: *Carta del Ilmo... a los presidentes y estudiantes de las conferencias o academias de theología moral... de esta ciudad...,* on Climent recomana als seus seminaristes: «Que uno de vosotros, cada dia, explique algunas secciones del Cathecismo en lengua vulgar y con un estilo familiar y acomodado a la capacidad del Pueblo», pàg. 19.

[15] Salvador Puig i Xoriguer (Barcelona, 1719-1793): Erudit. Eclesiàstic, fou catedràtic de retòrica del seminari episcopal de Barcelona […] Ingressà a l'Acadèmia de Bones Lletres […] i s'encarregà […] d'un projectat diccionari català. Publicà a doble columna, castellana i catalana, i per disposició del bisbe Climent, uns *Rudimentos de Gramàtica Castellana* (1770) que tingueren una gran difusió. Vegeu: *Gran Enciclopèdia Catalana* (1988), vol. 18, pàg. 438-439.

[16] El mateix Salvador Puig també ho esmenta: «que la Academia de Buenas Letras de esta Ciudad se encargara de componer un Diccionario Lemosino Castellano».

finalment, a bon termini. La *Gramática*, en canvi, com que es tractava d'una obra més senzilla –*Rudimentos* s'intitula– aviat sortí al carrer i es posà a l'abast dels joves estudiants del Seminari, com a eina fonamental per assegurar la formació bàsica per poder continuar estudis al Col·legi de Climent. El mateix autor, en un llarg pròleg, en dóna les raons, que analitzarem tot seguit.

Fora d'això, el contingut gramatical de l'obra de Salvador Puig ens sembla tan convencional com les obres a l'ús, des de la *Gramática castellana* de Nebrija o la de Valdés: «ortografía, prosodia, sintaxis...», amb les parts habituals de l'oració: «nombre, pronombre, verbo, participio, preposición, adverbio, interjeción, conjunción». La que no pogué consultar el doctor Puig, com a referent de la seua, fou l'edició oficial de la Real Academia Española, perquè s'edità poc temps després (1771), quan ell ja la tenia confegida i publicada (1770) i es gastava com a llibre de text al Col·legi Episcopal, cosa que es mantingué fins que fou substituïda per la nova *Gramática de la lengua castellana dirigida a las escuelas*, de 1796, de Pau Ballot, que impartia aleshores la matèria, com a nou catedràtic de Retòrica i Poètica d'aquell centre.

3. Estructura del llibre

Ara, doncs, analitzarem els *Rudimentos* de Salvador Puig:

a) Presentació

Deixant de banda, ara, les referències al seu bisbe, que, tot i que haurien de ser amables, s'ajusten a la realitat contrastada per altres fonts i ens proveeixen d'una informació impagable envers aquell il·lustrat, el doctor Puig ja avisa que no ha escrit un voluminós i exhaustiu llibre de gramàtica –fet que ja es palesa a la coberta amb allò de *Rudimentos*– i ens parla de «la notoria pequeñez de este libro». O més endavant «que se trabajase esta Obrita».[17] No obstant això, no defuig el ressò de l'edició i la seua difusió, esmentant el «Público» com a referent últim: «El Pùblico, que ya queda noticioso por V.S.I. mismo de

[17] L'anàlisi que en farem nosaltres no pretén ser gramatical estricta o lingüística –bé que en descriurem el contingut dels capítols– sinó pedagògica, des dels paràmetres de la història de l'educació.

sus designios».[18] Perquè, a la fi, l'autor reconeix al bisbe la raó última de la seua comanda d'escriure el text: «que sus Feligreses sean sabios». I tots sense excepció: «que todos los individuos del Pueblo Christiano estén instruïdos en las verdades, que dicta la recta razon i ensenya nuestra Sagrada Religion». I encara li atribueix a Climent trets de política educativa[19] d'alt nivell: «y no puede sufrir [el bisbe] se diga [...] que conviene al Estado, que el Pueblo sea ignorante; porque entiende V.S.I. que la ignorancia y la barbarie es lo que más perturbarla [*sic*] tranquilidad del Estado». I per deslliurar-lo d'una pretesa imatge d'absolutisme il·lustrat, torna a la persona i a cada individu i rebla: «que la racional Christiana educacion de los Niños es lo que mas asegura su felicidad».[20] I això no des de plantejaments que podrien semblar utòpics –«quisiera V.S.I. que todos los Niños ricos y pobres frecuentaran en sus primeros años las escuelas»– sinó del tot pràctics i realistes: «y a èste fin estableciò en Castellòn de la Plana su Patria, y en Valencia [...] las Escuelas que mantiene con las rentas de su Patrimonio». I és clar que el que vol destacar ara Puig és la condició de fonament de l'edifici del saber que tenen les escoles envers els estudis posteriors: «no pueden florecer, y perfeccionarse las Ciencias en una provincia, sin que antes todos, ò casi todos sus Naturales aprendan las primeras Letras». Així com la gramàtica –és a dir, la llengua– es troba a la base de tot coneixement: «à este estudio –Thelogia, Jurisprudencia, Medicina, etc.– deve preceder el de la Gramatica». Així que, tot i la modèstia del llibre que presenta, l'autor no s'està d'avisar-nos de la seua condició d'imprescindible. Fora d'això no s'està de recordar, Salvador Puig, l'obligatorietat del coneixement de la llengua castellana: «en cumplimiento de la nueva real orden», bé que ens

[18] Val a dir que, tot i la relativa estabilitat del castellà, ja en la segona meitat del segle XVIII, trobem en el text –tant en el Pròleg, com en el cos del llibre– una notable inseguretat en l'ús dels accents i altres signes de puntuació, així com en mots encara per definir i fixar i en les majúscules. Respectem, però, la formulació de l'autor per com ens «il·lustra» de la llengua del moment i és del tot comprensible. Igual passa amb el text en català, potser encara més, per l'orfandat acadèmica –quan no la persecució declarada– que començà a patir la nostra llengua.

[19] Mayordomo descriu l'actitud col·laboracionista de l'Església envers la política educativa dels borbons: «la atención que la Iglesia presta a [...] una verdadera labor educadora [...] evidente en prelados como Armanyà, Bertrán, Alonso Cano, Climent, Mayoral, Tormo». Vegeu: Mayordomo, A. «Iglesia, Religión y Estado en el Reformismo Pedagógico de la Ilustración...», pàg. 458.

[20] La doble dimensió –racional i cristiana– en l'educació i la felicitat com a legítima aspiració de l'ésser humà, apareixen com a *dessiderata* dels il·lustrats… Vegeu l'epígraf núm. 6.1.3. Llibertat i felicitat, a Adell i Cueva, M. A. *El bisbe Climent i la pedagogia...*

fa present que l'estudi de les llengües vernacles esdevé el pas necessari per a l'estudi del llatí, llengua culta aleshores fins i tot en tractats científics.[21]

Així, doncs, la *Gramática...* de Salvador Puig, tot i que esdevingué alguna cosa més que un llibre de text, tal com resulta de l'anàlisi posterior, no arribà a ser un tractat de didàctica de la llengua –catalana per accedir al coneixement i ús de la castellana–, a l'estil de les reflexions i pràctiques contingudes –per exemple– a les *Instruccions per l'ensenyança de minyons*, de Baldiri Reixach,[22] publicada el 1749, encara que els trets de la pedagogia de les «petites écoles» de Port Royal són presents en ambdues obres, atès que també el bisbe Climent –impulsor de la *Gramática*– es veié fortament influenciat per aquell corrent renovador, mitjançant la correspondència amb l'abat jansenista Augustin Clément.

b) Matèria tractada

Així justifica l'autor la decisió de Climent: «Por estos motivos resolviò V.S.I. que se compusiera un librito de los Rudimentos de la Gramatica Castellana», i ens avisa, alhora, de la dificultat de fixar una llengua viva «discurriendo à manera de un caudaloso rio, y explayandose por muchas Provincias». Encara afegeix que «las Lenguas por lo regular caminan à su perfección al mismo paso que las Ciencias». Aquesta variabilitat –i distància de la llengua actual– es fa palesa en la construcció de les frases, l'accentuació i l'ortografia, que trobem en el pròleg de l'autor i en el contingut pròpiament del llibre. Tampoc s'està de recomanar, en la línia del realisme de Climent, «que Valencianos y Catalanes aprendieran la Lengua Española; y para otros fines», justament homologant-los, com ja havia fet el bisbe en predicar el seu primer sermó a la catedral.[23]

L'autor considerava la gramàtica com a matèria escolar, ubicant-la i integrant-la en «Las primeras Letras», alhora que defensava la seua idoneïtat per parlar la llengua amb «propriedad». I reivindicava «que los Niños procuren saberla para

[21] Cas de les *Institutiones Medicae ad usum Scholae Valentinae* de Piquer i la *Phisicae Particularis Institutiones* d'Amat, entre altres.

[22] Vegeu: Guarné, Jordi. «Baldiri Reixach Carbó, un gran pedagog del s. xviii», *Educare*, núm. 10 (juny de 1999).

Disponible a la URL: http://www.llibreriapedagogica.com/butlletins/revistes40/baldiri_reixach_carbo40.htm.

[23] Ho proclamava Climent en el primer sermó que predicà a la catedral barcelonina, el tercer diumenge d'Advent de 1766: «Casi todos los valencianos son catalanes en el origen y, con corta diferencia, iguales son las costumbres y la lengua». A: Sempere i Guarinos. *Ensayo de una biblioteca...*

entender lo que leen», familiaritzant-se amb aquells «principios» que ell situa en la «Oracion Gramatical [...] y sus Partes» d'una banda i en «el oficio de ellas». Així, Salvador Puig esquematitza l'estructura tradicional del saber gramatical en les dimensions morfològica i sintàctica, alhora que destaca la seua funcionalitat, el caràcter pràctic i la dimensió social, conceptes tots premonitoris de les teories modernes de l'estudi lingüístic de Ferdinand de Saussure i el mateix Chomsky.[24] Parla, també, el nostre autor de «nuevas voces y aun nuevas locuciones», per assegurar-ne la pervivència, en enriquir el vocabulari tradicional d'una llengua, i deixa entendre com és d'important la fixació del patrimoni lingüístic de qualsevol llengua, en forma de diccionaris, tot ponderant la iniciativa –una més– de Climent de «componer un Diccionario Lemosino Castellano», que encomanaria a «la Academia de Buenas Letras de esta Ciudad». Encara apunta Salvador Puig a la dialectologia en referir-s'hi i considerar «los modos de hablar», tema cabal de la moderna lingüística, que no rebutja sinó que recull i dignifica els diferents «accents» o «parles» d'una mateixa llengua, que ell atribuïa aleshores a la llengua castellana, amb inspirada premonició de la riquesa hispanoamericana de l'espanyol, avui reconeguda i respectada i que, en el nostre cas –en l'àmbit de la llengua catalana–, és de la mateixa o major utilitat i actualitat, com a contrapès a les vel·leïtats separatistes d'alguns.

Finalment no oblida Salvador Puig «los escritos de los Doctos y Cultos» o de «aquellos Varones sabios, y eloqüentes», per anar més enllà de «todo lo que se establece por regla», i incorpora, així, la producció literària al patrimoni lingüístic. I afegeix la dimensió emocional al «paquet» lingüístic-conceptual del seu inventari, amb la recomanació «à los Principiantes [...] que tengan amor à la propriedad y pureza de la Lengua», en la línia que els psicòlegs defensen de bastir el component intel·lectiu amb l'emocional.[25]

c) Distribució del contingut[26]

[24] El segon superava amb la seua gramàtica generativa la concepció clàssica de la llengua del primer.

[25] Vegeu Goleman, D. *Intel·ligència emocional...*

[26] No entrarem, com ja havíem insinuat, en l'anàlisi lingüística del llibre, estudiant el contingut gramatical estricte o comparant-lo amb l'actual nomenclatura i els plantejaments de la lingüística –bé que en descriurem el contingut, per capítols–, fet que depassaria la nostra capacitat i no és objecte del nostre estudi, orientat des de la perspectiva pedagògica i històrica. Altres podran –i caldria– abordar-lo segons els paràmetres de la lingüística actual, analitzant també –des de la historia de la llengua– les expressions, el vocabulari i l'ortografia del català i del castellà d'aleshores.

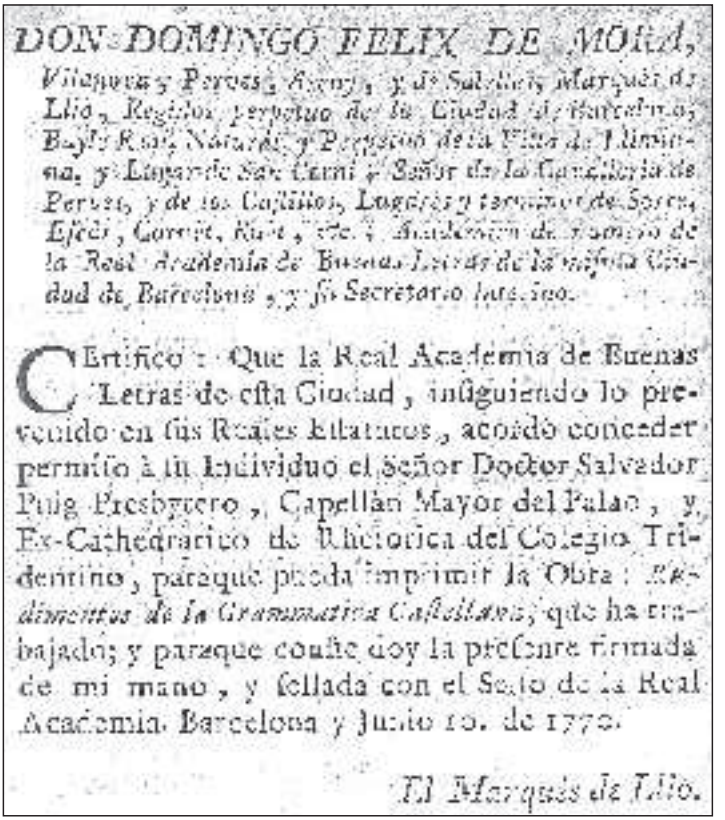

DON DOMINGO FELIX DE MORA, Villapuma y Perosa, Asnoy, y de Salvatierra, Marqués de Llió, Regidor perpetuo de la Ciudad de Barcelona, Bayle Real, Natural, y Perpetuo de esta Villa de Illueca, y Lugar de San Cami, y Señor de la Cancilleria de Perosa, y de los Castillos, Lugares y terminos de Sorca, Efedi, Corrent, Rivet, etc. Academico de número de la Real Academia de Buenas Letras de la misma Ciudad de Barcelona, y su Secretario Interino.

CErtifico: Que la Real Academia de Buenas Letras de esta Ciudad, insiguiendo lo prevenido en sus Reales Estatutos, acordó conceder permiso à un Individuo el Señor Doctor Salvador Puig Presbytero, Capellán Mayor del Palao, y Ex-Cathedratico de Rhetorica del Colegio Tridentino, paraque pueda imprimir la Obra: *Rudimentos de la Gramatica Castellana*, que ha trabajado; y paraque conste doy la presente firmada de mi mano, y sellada con el Sello de la Real Academia. Barcelona y Junio 10. de 1770.

El Marqués de Llió.

Figura 2. Aprovació de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.

Les 154 planes de l'obra de Salvador Puig s'inicien a continuació del llarg i documentat –i històricament valuós– Pròleg, amb l'aprovació –solemne i prolixa– del marquès de Llió, en nom de la «Real Academia de Buenas Letras de esta Ciudad [Barcelona]» i amb una breu fe d'errates –«Descuydos».

Tot seguit comença el text amb un dibuix simbòlic, molt propi de l'època, que ha perviscut fins no fa gaire temps, on apareixen globus terraquis, l'esquadra o el cartabó, un compàs, un llibre, la paleta i els pinzells de l'artista plàstic, instruments musicals, així com additaments militars –una llança, un casc, unes banderes– i les imprescindibles fulles de llorer. I la reiteració del títol: *Rudimentos de la Gramàtica Castellana* –en una columna– alhora que en l'altra es pot llegir: «Rudiments de la Gramatica Castellana».

Figura 3. Primera pàgina de la «Gramàtica» de Salvador Puig, en sengles columnes: en català i castellà.

S'inicia la matèria definint-la: «Gramatica es l'Art que ensenya de parlar be, ò correctament», i al costat: «Gramatica es el Arte que ensenya à hablar bien ò correctamente». Defineix el seu objecte i les parts: «Nom, Pronom, Verb, Participi, Preposiciò, Adverbi, Interjeció, y Conjunció». I en la columna en castellà: «Nombre, Pronombre, Verbo, Participio, Preposicion, Adverbio, Intergección, y Conjunción», que aclareix i exemplifica a abastament en una nota a peu de pàgina. I ara passa a ocupar-se «Del Nom» / «Del Nombre», definint-lo –«Nom: es una part de la Oraciò gramatical, significativa de persona ò cosa, declinable per generos, numeros, y casos», i en castellà «Nombre: es una parte de la Oracion gramatical, significativa de persona ò cosa, declinable por generos, numeros,

y casos». El classifica tot seguit –«Substantiu» / «Substantivo» i «Adjectiu» / «Adgetivo»–, amb la corresponent nota a peu de pàgina, ara per detallar «los tres generos de Nombres». I l'autor s'estén en el text, explicant en la classe d'adjectius els graus i la condició de primitius i derivats, en sengles columnes: catalana i castellana. I s'afegeix una llarguíssima nota de quatre planes.

Tot seguit s'aborda «Del Genero dels Noms» / «Del Genero de los Nombres», definint-lo –«Genero es: una diferencia de sexô que se atribueix als Noms, expressiva de la naturalesa de son significat», i en castellà «Genero es: una diferencia de sexô que se atribuye a los Nombres, expresiva de la naturaleza de su significado»–, per classificar-lo a continuació en: «Masculí, Femení Neutre, Comù de dos, y Comú de tres», i la corresponent versió castellana: «Masculino, Femenino, Neutro, Comun de dos, y Comun de tres», amb les regles detallades –fins a 13– en funció de la «Terminaciò» / «Terminación», amb notes, també a peu de pàgina. I ara «Del Numero dels Noms» / «Del Numero de los Nombres» –definició: «Numero es aquella diferencia, que tè de sì mateix lo Nom, significant un, ò molts», i en castellà: «Numero es aquella diferencia, que tiene de sì mismo el Nombre, significando uno, ò muchos»– i classificació –«Singular y Plural»– en sengles columnes, català i castellà, amb noves i extenses notes a peu de pàgina, ara també, i regles –al text i dues– per a la formació del plural: «Pera la formaciò del Plurál es menester veurer lo Singular com acaba, si ab Vocal, ò ab Consonànt, ò ab Diftongo». I en castellà, com abans i al llarg del llibre: «Para la formacion del Plural es menester ver como acaba el Singular, si con Vocal, ò con Consonante, ò Diftongo».

En abordar els articles ho fa segons els paràmetres de la declinació[27] llatina clàssica: «Nominatiu, Genitiu, Datiu, Acusatiu y Ablatiu», i a la versió castellana: «Nominativo, Genitivo, Dativo, Acusativo i Ablativo», i segueix amb els «Noms Substantius» / «Nombres Substantivos» –també declinant-los–, amb prolixes notes a peu de pàgina, i els «Noms Adjectius» / «Nombres Adgetivos», que divideix en dos grans grups: d'una banda els «Positivos, Comparativos y Superlativos» i de l'altra, els «Posesivos, Denominativos, Correlativos y Numerales». Les declinacions continuen amb «los Adgetivos que se colocan antes del Substantivo» i que l'autor classifica en: «Demostrativos», «Posesivos», «Interrogativos y Admirativos», «Numerales –Cardinales y Ordinales–», «Atributos» i «Epítetos». I «De los Adgetivos que se colocan despues del Substantivo», esmentant «los Participios» i «los Atributos diferenciales o característicos», «los

[27] La dependència del català i castellà del moment –i encara molts anys després– del llatí és palesa en conceptes i expressions.

de medida», «los de afecciones del cuerpo», «los de Naciones», «los de colores», «los de qualidades elementales». També amb notes abundoses a peu de pàgina.

Així s'arriba al capítol «Del Pronom» / «Del Pronombre». En dóna la definició, com és habitual: «Pronom es: Una part de la Oraciò, que se posa en lloch del Nom; y com fa de aquest lo ofici, té tambè de ell la forma, ò figura y demès afeccions». I en castellà «Pronombre es: una parte de la Oracion, que se pone en lugar del Nombre; y como hace de este el oficio, tiene tambien su forma, y figura, y demàs afecciones». I ara la classificació –«Substantius y Adjectius» / «Substantivos y Adgetivos»–, així com les «Divisiones de los pronombres» a peu de pàgina: «Primitivos y Derivativos», «Simples y Compuestos», «Personales, Demonstrativos, Posesivos, Relativos, Interrogativos y Reciprocos», per seguir amb la declinació també dels pronoms, amb algunes «Advertencias sobre los pronombres», que denoten la inseguretat a l'hora de distingir la funció adjectiva de la pronominal.[28] Encara afegeix unes «Observaciones especiales sobre el pronombre EL» i un total de 9 «Notas», amb la curiosa detecció ja de l'aparició del laísmo i altres consideracions, que ocupen més de quatre planes...

I arribem al verb: definició i conjugació: «Modos, Temps, Numeros, y Personas» / «Modos, Tiempos, Numeros, y Personas». Del verb diu: «Una veu significativa de acciò, ò de passiò, denotant persona, numero, modo y temps en que se fa, ò se pateix». I en castellà: «Una voz significativa de accion, ò de pasion, denotando persona, numero, modo y temps en que se hace, ò padece». I la subdivisió corresponent de cada apartat, afegint els «Gerundis» / «Gerundios» i «Particips» / «Participios» i les «Varias Especies de Verbs» / «Varias Especies de Verbos». Finalment s'aborden les «Conjugacions» / «Conjugaciones» i les «Terminacions» / «Terminaciones», per concloure amb la «Formaciò del Temps» / «Formacion de los Tiempos», amb una transcripció detallada de les conjugacions del «Verb Auxiliar Haver» / «Verbo Auxiliar Haver» i del «Verb Substantiu Ser» / «Verbo Substantivo Ser». Aquest capítol, el més extens, encara dedica bona cosa de pàgines a les «Conjugacions dels Verbs Regulars» / «Conjugaciones de los Verbos Regulares», començant per l'«Amar» i de forma detallada per modes, temps, nombres i persones, en les formes simples i compostes i les veus activa i passiva. Fa el mateix amb el verb «Aprender». Igualment i de manera exhaustiva conjuga el verb «Recivir». Encara inclou «Verbs reciprochs» / «Verbos Reciprocos», «Impersonals» / «Impersonales» i «Irregulars» / «Irregulares», amb abundoses i extenses notes a peu de pàgina, sense descurar una última reflexió «Del Particip»

[28] Encara que, com hem dit, no entrarem a valorar-ho i ens limitarem a la descripció de continguts.

/ «Del Participio», amb la corresponent definició, classificació –«son dos: Un de Present [...]; y altre de Preterit» / «son dos: Uno de Presente [...] y otro de Preterito». I encara s'afegeix la declinació dels participis: «Sa Declinaciò es com la dels Noms adjectius» / «Su Declinacion es como la de los Nombres adgetivos».

S'aborda, tot seguit, al capítol següent «De la preposiciò» / «De la Preposicion»: es defineix, com és habitual –«Preposiciò es: una Veu indeclinable, que se anteposa, ò al cas que ritg, ò à la dicciò ab que compon» / «Preposicion es: una Voz indeclinable, que se antepone, ò al caso que rige, ò à la diccion con que compone», i es classifica: de «Aposiciò» / «Aposicion» i de «Composiciò» / «Composicion», llavors es passa a declinar-les i a introduir, sense solució de continuïtat, «los Adverbis» / «los Adverbios», que classifica: «de significaciò Local, Temporal, Afirmativa, Negativa, Optativa, Demostrativa, Ordinativa, Interrogativa, Dubitativa, Exclusiva, Electiva, Vocativa, Exortativa, Discretiva, Congregativa, Remisiva ò Diminuta, Intensiva ò Aumentativa, Comparativa, Superlativa, Consesiva, Asimilativa, Modal, Quantitativa i Qualitativa», no sense abans haver fet esment que «si alguna de las Preposiciones se halla fuera de la composicion [...] ya no es Preposicion, sino que serà regularmente Adverbio». I al tractament de cada classe –Local, Temporal, Afirmativa, Negativa...– afegeix un apartat dedicat a les «Frases equivalentes» o locucions adverbials...

Passa, tot seguit, a tractar «De la Interjecciò» / «De la Intergeccion», definir-la –«aquella Part de la oraciò, que proferida ab cert irregular tó de veu expressa algun afecte del animo» / «aquella Parte de la oracion, que proferida con cierto irregular tono de voz expresa algun afecto del animo», amb les diferents aplicacions i els usos en les formes: «Ah!», «Oh!», «Que!» i «Ay!», aclarint en la nota al peu que «Como las Intergeciones son expresiones de afectos naturales, no solo cada Lengua, sino cada Individuo tiene [...] las suyas». I acaba, Salvador Puig, tractant «De la Conjuncciò» / «De la Conjuncion», definint-la primer –«La Conjuncciò es: una Veu indeclinable, que serveix pera unir las paraulas, ò clausulas» / «La Conjuncion es: una Voz indeclinable, que sirve para unir las palabras, ò clausulas» i classificant-la després «de varias especies»: «Copulativas, y Continuativas», «Disjuntivas ò Divisivas», «Condicionales», «Exceptivas, y Adversativas», «Causales» i «Asimilativas, y Declarativas»; per afegir en cada cas, i com en el cas dels adverbis, les locucions «Equivalentes» a tall de frases «conjuntives».

Així arriba el final de l'obra, amb una nota sobre les conjuncions que ocupa l'última plana, i la paraula «FIN», amb la data i autorització: «Barcinonae die 3. Julii 1769-Imprimatur / Barcelona y julio 6. de 1769» a càrrec de Fèlix Rico, vicari general.

d) Metodologia

El desig de l'autor en presentar la seua Gramàtica és contribuir a fer discórrer l'ensenyament per un «camino llano y facil», tot i què la tònica general de la pràctica escolar del moment, especialment a les escoles i aules de gramàtica –equivalents, respectivament, a l'ensenyament primari i secundari–, era la transmissió oral i repetitiva i, per tant, escassament motivadora.[29] El mateix autor fa esment a «la viva voz del Maestro», encara que sembla que proposa –en referir-se a l'esforç que li costà compondre-la–«que es preciso detenerse con mucha reflexion, y tino, para averiguar su origen [de la llengua], y el motivo, ò causas de su uso [tècniques metodològiques del tot adients aleshores i ara] [...] a fin de establecer leyes ciertas, y fundadas en razon», que és tant com afavorir la inducció i la creativitat com a estratègies didàctiques, també en el tractament de les llengües. Sense oblidar la pràctica lingüística en forma d'atansament als «buenos Autores» en «el egercicio de leer». I és que l'activitat i l'exercici són presents, de manera continuada, en el promptuari. Aleshores la quantitat d'exemples que acompanya cada explicació és molt abundosa i variada.

Pel que fa a l'estructura de cada capítol, ja hem vist que es manté uniforme al llarg del llibre: tot seguint el títol del tema que s'anuncia apareix la definició del concepte en qüestió –«Gramatica», «Nom», «Genero», «Numero», «Adjectius», «Pronom», «Verb», «Adverbi», «Preposicio» i «Conjuccio». I, a continuació de la definició, la classificació, distribució o varietat del mot o morfema analitzat, amb abundància, també, d'exemples. Val a dir que el que coneixem com a «Sintaxi» no hi és tractada com a tal, encara que l'autor l'esmenta –i s'excusa– en referir-se al fet que la comanda del bisbe no fou «una Arte completa de la Gramàtica Castellana, sino los Rudimentos de ella [...] y esenciales principios; y que lo demàs lo supliria [...] la viva voz del Maestro [de què ja havíem fet esment]: para cuyo auxîlio puse separadamente, las Notas, entre las quales he procurado echar como unas semillas de la Syntaxis».

Fora d'això, en els abundantíssims exemples incorporats al mateix text, ja es denota l'estil acurat de la construcció de les frases senzilles, amb subjecte i predicat, afegint el complement i segons l'ordre convencional: «Dios gobierna todas

[29] Revest analitza la metodologia escolàstica heretada de l'edat mitjana: «més primitiva i repetitiva per als menuts, en l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura –i la doctrina– i més dinàmica –encara que convencional–, per als grans». Vegeu: Revest Corzo, L. *La enseñanza en Castellón...*, pàg. 20.

las cosas».[30] N'hi ha, però, de més complexes, en què l'autor fa ús de la llibertat creativa pròpia dels il·lustrats, i empra l'hipèrbaton. Vegem-ne alguns exemples: «Saludò el Angel à la Virgen diciendola ò la dijo» –en al·ludir al *laísmo*. O «En este, ò aquel Paìs hay excelentes Vinos». O «Aquel libro escogido, se entiende un libro que ni vosotros teneis ni yo le tengo». Igualment en les definicions i classificacions incloses en el text no deixa d'emprar un estil complet i acurat: «El Nom en tota sa extensiò se divideix en Substantiu, y Adjectiu». Fins i tot usa la intersecció oracional, com ara: «Tots los Noms, ja sian Substantius, ja sian Adjectius, ó son Primitius, ò son Derivatius». O les subordinades de relatiu: «En los Adjectius, dels quals pot aumentarse, ó disminuirse la significació, se consideran tres graus quels constitueixen: Positius, Comparatius, y Superlatius».

En ocasions, a les notes que l'autor dedica especialment als mestres es permet redactar llargues frases d'una elegància evident: «Finalmente, quando semejantes voces desempeñan lo que de otra manera deberia explicarse por perifrases, ò terminos complexos, que dicen los Dialecticos». O aquesta altra: «A semajanza de las expresadas, y con iguales motivos (dejando á parte otras causas privativas del Uso, que tiene en esto un supremo arbitrio) se introducen continuamente en el Idioma Castellano voces nuevas, yà derivativas, yà meramente adopticias; yà simples, yà compuestas».

Sobre aquest aspecte val a dir que el reconegut prestigi de Climent en la seua expressió –oral a la trona i escrita als documents que emetia– no era aliena a l'autor de la Gramàtica, que no s'està de reconèixer-li-ho expressament, fet que el portaria, fins i tot, a imitar-lo. Això diu al final del Pròleg de referència. «Entre los Libros que deberan leerse, y explicarse à los Niños por los Maestros [...] yo aconsejarè [...] las Instrucciones, y Cartas Pastorales de V.S.I. escritas [i detalla Puig] con un estilo claro, puro, conciso, nervioso, y fluido». I afegeix: «Yo en verdad oygo los Sermones de V.S.I., y leo sus escritos con singular gusto, no solo por la sana solida dotrina, que contienen, sino tambien por la hermosura del estilo». I ara ho diu sense embuts: «Asi pudiera imitarle, como deseo». En qualsevol cas, l'autor es mostra com un docent –antic catedràtic de Retòrica– detallista i meticulós, alhora que pràctic per l'abundància d'exemples i notes auxiliars per als mestres.

Tot això, bastit i instrumentat en la presentació del format del llibre a dues columnes: català/castellà, com hem vist. I és que, de la mateixa manera que l'autor defensa la tesi de Climent que «la enseñanza de la Gramatica Castellana

[30] Raons òbvies porten Salvador Puig a sovintejar exemples de caire religiós, encara que no exclusivament.

facilitarà el estudio de la Latina» posa en pràctica –tot i que no ho diu de manera expressa– que el coneixement de la llengua catalana –estesa i generalitzada com a llengua quasi única de les classes humils a Catalunya[31] i a l'antic regne de València d'aleshores– esdevé el camí per arribar a la castellana. És l'estratègia didàctica de partir d'allò que és conegut i treballar primer i com a fonament allò que s'ha assolit, com a pas cap a allò que és desconegut i que encara s'ha d'assimilar, que presenta ara com un intent de metodologia –parcialment és veritat– bilingüe. Diem parcialment, per algunes evidències que salten a la vista de seguida: per començar, les notes a peu de pàgina –i algunes «Observaciones» i «Notas» del text– són completament en castellà, en bona mesura perquè van més adreçades als mestres –que haurien de conèixer-lo– que no a «los Muchachos», com es referix Salvador Puig als futurs alumnes. Els quadres de les conjugacions apareixen, així mateix, en castellà únicament, potser –a més– perquè si els hagués escrit en català s'hauria quasi duplicat l'extensió del «librito» –com el mateix autor el qualifica–, i Salvador Puig confia en «la viva voz del Maestro» per suplir el que ell no arriba a concretar o completar.

En resum, l'autor considera el seu llibre com un instrument al servei de l'ensenyament i sota l'orientació del mestre, com cal. Intervenció a completar i dinamitzar amb altres recursos com la lectura i l'estudi dels millors escriptors. Així mateix convé recordar la finalitat propedèutica atribuïda a la llengua, com a eina per arribar i vehicular els altres sabers –ara la llengua llatina, però també la resta de matèries a cursar–, sense oblidar la utilitat o dimensió pràctica i comunicativa –social– de la llengua. No són qüestions menors, atès que la pedagogia activa i integral propiciada per Salvador Puig, en què fonamenta la didàctica de la llengua, té tota l'actualitat.

4. Consideracions finals

Heus ací un exemple d'utilitat i concepció pràctica del llibre «de text» com a eina, des de la perspectiva històrica o historiogràfica de l'educació aplicada a l'ensenyament, que denota la doble preocupació dels intel·lectuals del moment –aquells «il·lustrats»–: la fixació del saber i la seua transmissió, sense deixar de considerar l'acció professoral directa i viva –«*la viva voz...*»– com a fil conductor i rector de l'acte acadèmic.

[31] Testimoni del mateix Climent: vegeu la nota número 14.

En el cas que ens ocupa –la figura i l'obra de Josep Climent i el moment il·lustrat– palesa la contextualització fins i tot filosòfica –lògica, d'altra banda, en un antic catedràtic de la matèria– del fet educatiu, açò és la imprescindibilitat individual –a la recerca de la «felicitat» personal– i la necessitat col·lectiva i de govern –a la recerca de la pau social i el benestar– que s'atorga als estudis. Alhora i com el mateix Salvador Puig recorda, Climent és home pràctic i mira d'apropar els projectes a la realitat, per fer-los possibles: «No es V.S.I. el genio, y del numero de aquellos, que se pasean por los espacios imaginarios, y se entretienen en grandes, vastos, y admirables proyectos». Així s'entén la decisió del bisbe d'encomanar, primer, i donar pressa, tot seguit, al doctor Puig, per disposar d'aquell recurs i posar-lo a l'abast de mestres i alumnes al seu Collegi, com a prolegomen dels estudis superiors que abastava.

Fora d'això i com ja hem avançat, el tractament metodològic defensat per l'autor cobra tota l'actualitat, atès que diversifica les intervencions didàctiques i suggereix que, juntament amb l'estudi de les regles gramaticals, ha de considerar-se l'exercici i els exemples, així com la lectura dels bons autors. I tot, animat i vertebrat per l'activitat professoral. És per això que entenem que l'obra de Salvador Puig té encara avui dia –o avui dia més que mai– tota l'actualitat.

Bibliografia

Adell i Cueva, Marc Antoni. *La educación popular en la Ilustración: el obispo Climent.* València: Universitat de València, 1985 [tesi de la llicenciatura en Pedagogia, inèdita].

Adell i Cueva, Marc Antoni; Adell i Ferré, Marc Vicent. «La personalitat polièdrica de Josep Climent», *Josep Climent i Avinent (Castelló de la Plana, 1706-1781). Bisbe de Barcelona.* Castelló: Universitat Jaume I, Diputació de Castelló. (Col. Biblioteca de les Aules, 25-73), 2011.

Adell i Cueva, Marc Antoni. *El bisbe Climent i la pedagogia de la Il·lustració.* Castelló, 2012 [nova monografia inèdita].

Amat, Fèlix. *Breve relación de las exequias que, por el alma del Ilmo. Sr. Climent, celebró su amante familia, en el convento de Predicadores de Barcelona y un elogio histórico.* Barcelona, 1781.

Amat, Fèlix. *Phisicae Particularis Institutiones.* Barcelona: B. Pla, 1780.

AA.VV. *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 18. Barcelona, 1988, pàg. 438-439.

Bonet i Baltà, Joan. *L'església catalana de la Il·lustració a la Renaixença*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1984.

Campabadal i Bertran, Mireia. *La Reial Acadèmia de Bones Lletres en el segle XVIII: l'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2006.

Climent i Avinent, Josep. *Edicte del Ilmo. Sr. Dr. Joseph Climent per fer saber lo establiment de escoles públicas de primeres lletres en deu convents de la present ciutat de Barcelona*. Barcelona, 26 de juny de 1767 (reed.).

Climent i Avinent, Josep. *Carta del Ilmo. Joseph Climent, obispo de la Santa Iglesia de Barcelona, a los presidentes y estudiantes de las conferencias o academias de theologia moral de esta ciudad*. Barcelona: Thomas Piferrer, 1768 [publicada a París el 1769].

Climent i Avinent, Josep. *Sentencias sacadas de la Sagrada Escritura, vertidas en lengua castellana y catalana e impresas para la enseñanza de los niños de las escuelas del Obispado de Barcelona*. Barcelona: Joan Jolis i Bernat, 1769.

Climent i Avinent, Josep. *Don Joseph Climent, por la gracia de Dios y de la Santa Sede, obispo de Barcelona, del Consejo de S.M. al clero secular y regular de mi diócesis, salud y bendición en Nuestro Señor Jesucristo*. Barcelona: Bernardo Pla i Juan Jolis, 1770 [presentació de la *Rethórica* de Granada. Reimpresa cinc vegades, de 1770 a 1775].

Climent i Avinent, Josep. *Colección de las obras del Ilmo. Sr. Dr. Joseph Climent, del Consejo de S.M. y obispo de Barcelona*, 3 vols. Madrid: Imprenta Real, 1788.

Garcia Llamazares, Piedad; Gil Vicent, Vicent. «Inventario de la biblioteca de Joseph Climent. Aproximación bibliométrica al pensamiento crítico-reformista del siglo XVIII», *Revista de Historia Contemporánea* [València], 1982.

Gil Vicent, Vicent. «Pensament crític i reformisme en Climent», *II Centenari del Bisbe Climent. S.C.C.*, Castelló, 1981, pàg. 1-4

Goleman, Daniel. *Intel·ligència emocional*. Barcelona: Kairós, 2000.

Guarné, Jordi. «Baldiri Reixach Carbó, un gran pedagog del s. xviii», *Educare*, núm. 10 (juny de 1999). http://www.llibreriapedagogica.com/butlletins/revistes40/baldiri_reixach_carbo40.htm.

Mayordomo, Alejandro. «Iglesia, Religión y Estado en el Reformismo Pedagógico de la Ilustración Española», *La Educación en la Ilustración Española. Revista de Educación* [Madrid], 1988, pàg. 443-466.

Mestre, Antonio. *La Ilustración*. Madrid: Síntesis, 1993.

Morant i Ocerinjauregui, Joan. «El bisbe Josep Climent i Avinent i la llengua catalana», *Estudis d'història de la llengua catalana*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 2004.

Oriol Moncanut, Anna M. *La enseñanza en Barcelona, a finales del XVIII*. Madrid: CSIC, 1959.

Piquer, A. «Carta laudatoria a D. José Climent», *Instituciones medicae ad usum Scholae valentinae*. Madrid, 1762.

Puig, S. *Rudimentos de Gramática Castellana que, por disposición del Ilmo. Sr. Don Joseph Climent, Obispo de Barcelona, del Consejo de S.M., se han de enseñar en su colegio Episcopal*. Barcelona: Piferrer, 1770.

Revest Corzo, Luis. *La enseñanza en Castellón, de 1374 a 1400*. Castelló: Armengot, 1930.

Sempere y Guarinos, Juan. *Ensayo de una biblioteca de escritores del reynado de Carlos III*. Madrid: Imprenta Real, 1786.

Tort Mitjans, Francesc. *El obispo de Barcelona, Josep Climent i Avinent*. Barcelona: Balmes, 1978.